

door Peter Hoppenbrouwers

Duisternis der demografen

Middeleeuwse kijk op huwelijksmoraal en bevolkingspolitiek

De Academische Boekengids 47, november 2004, pp. 11-12.

In de Middeleeuwen hield vooral de geestelijkheid zich bezig met demografie. Het christendom moest immers instandgehouden worden. En dat viel niet mee, want 'de Saracenen' maakten véél meer kinderen dan de christenen.

Buiten actuarissen en risicoanalisten van verzekeringsmaatschappijen, en een handvol ambtenaren en gespecialiseerde statistici, zullen maar weinig mensen opgewonden raken van technisch demografisch onderzoek. Toch doen bevolkingsvraagstukken de gemoederen bij tijd en wijle hoog oplopen. Amper bekomen van de schrik dat Nederland wordt overspoeld door tienduizenden 'vluchtelingen', kregen we onlangs te horen dat het hoekje van Noordwest-Europa waarin wij leven in een alarmerend tempo ontvolkt dreigt te raken. Bevolkingsvraagstukken zijn dus kennelijk minder simpel dan ze lijken. De demografische ontwikkeling wordt bepaald door een vreemde verwevenheid van trage, ogenschijnlijk eenvoudig te voorspellen tendensen – waarop eenvoudig kan worden geanticipeerd – en onverwachte, heftige bewegingen door onvoorspelbare 'incidenten' van allerlei aard. Deze leiden dan vaak tot schrikreacties en een hijgerige roep om radicale politieke maatregelen. Bezint eer ge begint, zou hier het parool moeten zijn. En dat is tegenwoordig ook heel goed mogelijk dankzij een zorgvuldig bijgehouden bevolkingsstatistiek en de verfijnde demografische analyses die onderzoekers van gespecialiseerde instituten – zoals het NIDI (Nederlands Interdisciplinair Demografisch Instituut) in Den Haag en EUROSTAT in Brussel – daarop constant loslaten.

Dat was heel anders in de preindustriële en prestatistische wereld van de Middeleeuwen. Demografische basisgegevens waren er toen simpelweg niet. Sterker nog, de gedachte kwam niet eens op om ze te verzamelen. Dacht men toen eigenlijk wel na over de omvang en samenstelling van de bevolking? Of over de mogelijke veranderingen die daarin optraden? Het antwoord op die vragen vormt het onderwerp van een fascinerend boek van de Britse mediëvist Peter Biller, dat overigens geheel is toegespitst op de tijd van de zogenaamde hoogscholastiek (twaalfde tot begin veertiende eeuw). Maar die periode is interessant genoeg. Het waren de eeuwen waarin de omvang van de Europese bevolking zijn voorlopige hoogtepunt bereikte om daarna snel en scherp te dalen. Eeuwen ook van ongekende expansie in een ander opzicht: missionarissen en kooplieden uit het Westen bezochten steeds grotere delen van het Aziatische continent, waardoor vastgeroeste ideeën over de grootte van de bewoonde continenten, over de etnische en religieuze variatie in de wereld en over de relatieve omvang van de christelijke gemeenschap moesten worden bijgesteld. Zonder dat dit overigens leidde tot iets als een bevolkingspolitiek.

Dat wordt wel duidelijk uit het eerste deel van Billers boek, over huwelijk en seksualiteit binnen de strikte kaders van de christelijke moraal. Daar is de laatste decennia al enorm veel onderzoek naar gedaan. Maar Biller biedt veel méér dan een samenvatting van de literatuur. Hij drukt de lezer met de neus op de onderliggende bronnen. En die zijn er in alle soorten en maten: synodale statuten, biecht- en boeteboeken, preekhandleidingen, sacramentstraktaten (in het bijzonder huwelijkstraktaten), canonieke teksten (zowel in de regelgevende als rechtsprekende sfeer) en theologische handboeken. Voor dat laatste heeft Biller niet alleen geput uit de *Sententiën* van Petrus Lombardus – vanaf ongeveer 1200 hét theologische handboek aan universiteiten en ordestudia in heel Europa – maar ook uit de commentaren daarop. Die zijn in grote hoeveelheden overgeleverd omdat elke theoloog in de dop er als proeve van bekwaamheid een moest maken. Een andere *Fundgrube* van de eerste orde bleek het ook idiomatisch hoogst originele traktaat over de sacramenten van Willem van Auvergne: bisschop van Parijs in het tweede kwart van de dertiende eeuw en een groot kenner van de Parijse onderwereld en de islam. Deze kennis uit twee totaal verschillende hoeken gebruikte Van Auvergne voor een intercultureel vergelijkend onderzoek naar huwelijk en huwelijksvruchtbaarheid onder christenen, joden en moslims – met als verontrustende uitkomst dat 'de Saracenen' véél meer kinderen maakten dan de christenen.

Willem van Auvergne ging ook in tegen de heersende opvatting dat er per saldo meer jongens dan meisjes werden geboren, zodat er altijd een reservoir was van celibatair levende mannen. Hij was overtuigd van biologische pariteit, althans bij benadering, want door omstandigheden waren er altijd geringe verhoudingsverschillen. De botsing van deze opvattingen markeert volgens Biller de rijping van het concept 'sekseratio', in de geest van (in dit opzicht) vooruitstrevende Parijse theologen als Van Auvergne en Roland van Cremona. Dit werd mede veroorzaakt door de rond 1225 plotseling grote aandacht in het medische en natuurfilosofische onderricht voor het bepalen van de sekse van foetussen. Het debat over de sekseratio opende tevens de weg naar meer genuanceerde opvattingen over huwelijk en celibaat. Beide vielen te rechtvaardigen. Het huwelijk moest de menselijke soort voor uitsterven behoeden; het celibaat diende regel voor de clerus te zijn, maar was ook in het 'algemeen belang', het *bonum commune*. Want kwam de zelfgekozen seksuele onthouding door een kleine groep de spirituele kwaliteit van de samenleving als geheel niet ten goede?

WILLEM VAN AUVERGNE GING OOK IN TEGEN DE HEERSENDE OPVATTING DAT ER
PER SALDO MEER JONGENS DAN MEISJES WERDEN GEBOREN, ZODAT ER ALTIJD
EEN RESERVOIR WAS VAN CELIBATAIR LEVENDE MANNEN.

Een vraag van een heel andere – maar toch weer vooral morele – orde was of ook gehuwde mensen zich van voortplanting mochten onthouden. Al vanaf de tijd van Augustinus circuleerden christelijke ideeën over geboortebeperving onder de neutrale noemer *vitatio prolis*: ‘het vermijden van nakomelingen’. Biller onderzocht op drie verschillende vertoogniveaus hoe het met die opvattingen in de hoogscholastieke periode zat: dat van de academische medicijnenstudie, dat van de theologie en het kerkelijk recht, en dat van de pastorale praktijk. Opnieuw haalt hij een indrukwekkende schat aan bronteksten naar boven. Daarbij gebruikt hij voor de theologie en pastorale praktijk vooral de grote stroom aan nieuwe penitentiëboeken en confessionalen – pastorale hulpmiddelen bij het horen van de biecht – die vanaf het begin van de dertiende eeuw het licht zagen. Een van Billers interessante observaties is dat het taalgebruik rond 1300 strenger wordt. *Vitatio prolis* maakt steeds vaker plaats voor afleidingen van het verbum *impedire* (*impedimentum*, *impeditivus*). ‘Vermijden’ wordt daardoor ‘verhinderen’, en dat klinkt aanmerkelijk zondiger. Zo werd het ook opgevat. Kennelijk was hier sprake van een bezorgde pastorale reactie op een praktijk die de verkeerde kant op ging. Biller suggereert dat er een verband bestond tussen die praktijk en de groeiende bevolkingsdruk. Geheel zoals men kon verwachten, ebde dat klerikale protest spoedig weg na 1348-1349: de jaren van de Zwarte Dood.

Behalve in de tijd, probeert Biller zijn bevindingen op dit punt ook geografisch te differentiëren, en alweer zijn de uitkomsten eigenlijk te mooi om waar te zijn. Zo concludeert hij uit de vergelijking van twee pastoorshandleidingen uit het begin van de veertiende eeuw – één uit Engeland (William van Pagula's *Oculus sacerdotis*) en één uit Spanje (de *Manipulus curatorum* van Guido van Monte Roterio) – dat de zielzorgers in Noordwest-Europa véél meer dan die in het mediterrane gebied kregen ingeschertpt om de gelovigen elke vorm van geboortebeperving te verbieden. Vervolgens gebruikt Biller deze bevinding ter ondersteuning van de hypothese van de Engelse historisch demograaf Richard Smith dat Noordwest- en mediterrane Europa al in de latere Middeleeuwen een verschillend huwelijkspatroon kenden. In het noorden trouwden vrouwen later en minder dan in het zuiden, zodat zich in het noorden al vóór de late Middeleeuwen een huwelijkspatroon aftekende dat in de jaren zestig van de vorige eeuw door John Hajnal tot ‘typisch modern Europees’ werd verklaard. Met het baseren van dat soort verstrekkende conclusies op zó weinig brontekstmateriaal gaat Biller naar mijn idee te kort door de bocht. Te meer daar uit verschillende andere analyses in zijn boek zeer overtuigend blijkt dat de scholastieke discussies rond bevolkingsvraagstukken juist helemaal geen verband hielden met de demografische realiteit.

Het duidelijkst komt dit naar voren in de voortreffelijke behandeling van de receptie van Aristoteles' *Politica* in het laatste kwart van de dertiende eeuw – een vlekkeloze demonstratie van ouderwets-degelijk filologisch vakwerk. Biller richt zich hierbij vooral op twee thema's uit boek 7 van de *Politica* die het denken over bevolkingsvraagstukken in de late Middeleeuwen enorm hebben gestimuleerd: dat van de ideale huwelijksleeftijd en dat van de optimale bevolkingsgrootte. Over beide had Aristoteles een uitgesproken mening. Meisjes trouwden het beste rond hun achttiende, mannen pas wanneer ze 37 waren ‘of iets jonger’. Voor het optimale aantal inwoners van een polis hanteerde hij een eigenaardig economisch criterium: de polis was vol wanneer de gemiddelde rijkdom van haar inwoners niet meer kon toenemen. Voorbij dat punt dreigde verarming als gevolg van slinkende nalatenschappen. Nu moet ook Biller constateren dat de gezaghebbende scholastieke commentaren op deze Aristoteles-tekst ver afstonden van de demografische werkelijkheid, juist omdat de auteurs eerst en vooral geïnteresseerd waren in het intellectuele duel met de grote Griekse wijsgeer. En dus bleef Nicholas Oresme na 1350 worstelen met de kwestie van overbevolking in een tijd waarin de pestepidemieën de Europese bevolking hadden getiërceerd, en wikte en woog Albertus Magnus een eeuw daarvóór Aristoteles' ideale huwelijksleeftijd voor vrouwen. En dat terwijl die in het Noordwest-Europa waarin hijzelf leefde, zoals gezegd, zeker al een stuk boven de achttien jaar moet hebben gelegen.

Evenmin had de ‘doctor universalis’ oog voor het feit dat veel vrouwen gedurende hun hele reproductieve leven, of anders toch voor een aanzienlijk deel daarvan, ongehuwd bleven – een aspect van het door moderne historisch demografen veelbesproken ‘vrouwenvraagstuk’. Van meer kritische zin getuigde Peter van Auvergne – niet te verwarren met Willem van Auvergne. Hij besprak noties als ‘levensverwachting’ en ‘voortplantingstermijn’ (Eng. *generative span*) en propageerde een vorm van ‘civiele eugenetica’. Meisjes moesten vooral niet te jong trouwen – bij voorkeur nog wat later dan Aristoteles voorstond – want dat was beter voor het *bonum commune*: kinderen geboren uit volwassen moeders zouden fysiek en mentaal sterker en beter zijn, en daarmee ‘deugdzamer en geschikter om als burger te opereren’ (*et sic magis apti erunt ad virtutes et actus civiles*).

Veel commentatoren op Aristoteles' bespiegelingen over de optimale bevolkingsomvang van een gemeenschap gaven blijk van naar onze maatstaven uiterst extreme opvattingen, al verwierpen ze dan gegeneerd sommige oplossingen die Aristoteles zelf had aangedragen voor het probleem van de relatieve overbevolking, zoals het aanmoedigen van homoseksualiteit (voor mannen, wel te verstaan). Nog het meest gematigd toonde zich Thomas van Aquino, die meer zag in vrijwillige onthouding en eventueel emigratie. Over ‘andere methoden’ bleef hij vaag, in tegenstelling tot collega's als Albertus Magnus en Walter Burley. Die bepleitten openlijk de gedwongen abortus van foetussen met mogelijk fysieke gebreken of geringe kansen op ‘een gelukkig leven’. Ook verdedigden zij het verminderen van de

voedselrantsoenen voor zwakke of minder waardevolle leden van de maatschappij – een vorm van proactieve euthanasie – en de gedwongen uitzetting van iedereen die gebrekkig of onnuttig was. Alleen regelrechte infanticide ging hen te ver. En voor de verdrijving van complete bevolkingsgroepen, in het bijzonder de joden, spraken zij zich alleen in bedekte termen uit. Om dergelijke vormen van (verbaal) extremisme te kunnen begrijpen – of neutraler: te plaatsen – dienen we ons opnieuw te realiseren hoe groot de kloof was tussen scholastieke speculaties en maatschappelijke werkelijkheid. Want gelukkig zijn de meeste van de geleerde denkbeelden over bevolkingsbeperking nooit in de praktijk gebracht.

Maar ook toen waren er individuen die boven het niveau van wereldvreemd extremisme uitstegen. Toonbeeld is de Franse natuurfilosoof en mathematicus Nicholas Oresme (ca. 1320-1382). Diens Franse vertaling – of beter: bewerking – van de *Politica* getuigt van een in deze tijd nog zeldzaam besef van historische verandering en geografische en culturele verscheidenheid. Meer nog dan iemand als Willem van Auvergne vóór hem durfde Oresme hardop te constateren dat zeden en gewoonten die demografisch gedrag bepalen niet de hele geschiedenis door en niet over de hele wereld hetzelfde zijn. Los van de vraag of er een gelijke, in de natuur van de mens verankerde basis onder ligt. Het doorklinken van dit besef van culturaliteit én Oresmes vermogen tot systematiseren en generaliseren, maken hem voor Biller tot de eerste demograaf in de moderne zin van het woord.

Volgens Biller waren intellectuelen in het denken over wat we nu ‘bevolkingsvraagstukken’ zouden noemen tot vóór in de dertiende eeuw niet in staat tot een daadwerkelijke generalisatie. Als sprekend voorbeeld noemt hij de ‘zonde van Onan’ – hier in de betekenis van coïtus interruptus. Auteurs verwezen daar keer op keer naar zonder dat iemand ooit de stap zette van het geval Onan naar ‘onaneren’ als seksueel fenomeen. Pas tegen het einde van de dertiende eeuw komt hierin langzaam verandering. Biller brengt dat in verband met de groeiende populariteit van het denken in ‘standen’. Daarbij werden aan vaste maatschappelijke groepen stereotiepe collectieve eigenschappen of neigingen toegeëcht. Dat maakte het mogelijk om ook voor allerlei demografische verschijnselen – bijvoorbeeld geboortebeperking – ‘standenplaatjes’ of *estates maps* te maken. Precies die curieuze laatmiddeleeuwse aanvechting om voor van alles en nog wat *estates maps* aan te leggen, droeg volgens Biller bij tot het overbruggen van de kloof tussen individueel-afwijkend en collectief-variabel gedrag. Met als eindpunt het werk van Oresme.

IN HET NOORDEN TEKENDE ZICH AL VÓÓR DE LATE MIDDELEEUWEN EEN
HUWELIJKSPATROON AF DAT IN DE JAREN ZESTIG VAN DE VORIGE EEUW TOT
‘TYPISCH MODERN EUROPEES’ WERD VERKLAARD.

Hoe groot het aantal auteurs dat Biller aan ons voorstelt ook is, zij zijn toch allemaal exponenten van een smalle intellectuele elite. Deze beperking valt Biller moeilijk te verwijten. Iedere onderzoeker die zich met de ideeën- en mentaliteitsgeschiedenis van de Middeleeuwen bezighoudt, worstelt ermee. Toch heeft Biller geprobeerd het totale ontbreken van ‘gewone mensen’ te ondervangen. Daartoe heeft hij in het laatste hoofdstuk de microfoon van zijn bandrecorder, zeggezegd, opgesteld in het centrum van één grote stad, Florence, om daar zo veel mogelijk stemmen van ‘leken’ op te vangen. De uitkomst is enigszins voorspelbaar: Giovanni Villani komt aan het woord, en Dante, en de bedelordepredikanten verbonden aan de Santa Croce en de Santa Maria Novella. Vooral de laatsten legden een opmerkelijke belangstelling aan de dag voor getallen, calculatie en statistiek, waarin ze hun vertrouwdheid met geleerde kennis volop etaleerden. Dus om dit soort intellectuelen, die ook al geen leken waren, nu tot spreekbuis te maken van wat *the man in the street* dacht over bevolkingsvraagstukken? Ik heb grote twijfels. Dat geldt eveneens voor andere kanten van *The measure of multitude* – ik noem alleen Billers gebrekkige ‘dialogue’ met moderne auteurs die geprobeerd hebben om de bevolkingsontwikkeling van het middeleeuwse Europa en de belangrijkste factoren daarachter te reconstrueren. Maar hiertegenover staat dat Biller ons op sublieme wijze laat kennismaken met een zó onbekende kant van het middeleeuwse denken dat een paar oneffenheden hem graag zijn vergeven.

Peter Hoppenbrouwers is hoogleraar middeleeuwse geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam.

Besproken boeken:

The measure of multitude. Population in medieval thought
door **Peter Biller**
Oxford University Press. Oxford 2000.
xxi + 476 pag., € 33,90